

CONTRIBUȚIA DIACONULUI CORESI LA DEZVOLTAREA LIMBII ROMÂNE LITERARE ÎN OPINIA LUI ION GHEȚIE (1930-2004)

Aura Mocanu
(Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” din Iași)

Coresi's Contribution to the Development of the Romanian Literary Language in Ion Gheție's Interpretation (1930-2004)

Ion Gheție was a scientist, a man who devoted himself throughout his lifetime to various fields of research. His objects of study were the literary language, Romanian philology and historical dialectology. Ion Gheție's research has rejected the main hypothesis formulated about the work of the deacon Coresi. Coresi has been considered by many researchers the founder of the literary Romanian language. He is a complex personality, holder of a place of honour among the personalities who contributed to the development of Romanian culture in the 16th century. Ion Gheție has the merit of casting new light on the deacon from Târgoviște, by showing the real role of Coresi in the development of the Romanian language. Far from negating his importance, Ion Gheție considered the deacon Coresi an ordinary pressman who also printed books under the impulse of the Reform.

Keywords: *Ion Gheție, philology, literary language, historical dialectology, Coresi, protestant proselytism, typographer, Romanian*

În acest articol, ne-am propus să prezentăm o altă viziune despre cel ce a fost diaconul Coresi. Despre această personalitate marcantă a culturii românești s-a scris mult. Filologi și istorici, deopotrivă, ca P. P. Panaitescu și Nicolae Iorga, i-au dedicat diaconului Coresi zeci de pagini. Pentru aceștia, diaconul Coresi a tipărit cărți în limba română fără a avea vreo legătură cu mișcarea protestantă. Pentru mulți dintre filologii români, diaconul Coresi apare ca întemeietorul limbii române literare. Ne-am oprit asupra teoriei lui Ion Gheție, întrucât aceasta se deosebește radical de ceea ce se scrisese până la el.

1. Câteva cuvinte despre Ion Gheție

Apreciat și recunoscut în istoria filologiei românești ca cel mai valoros filolog român din a doua jumătate a secolului al XX-lea, Ion Gheție a scris un număr apreciabil de lucrări în care a abordat cele mai diverse teme ale filologiei și ale dialectologiei istorice românești. Ion Gheție a fost specialist în limba literară, filologie și dialectologie istorică, cu un mod unic de abordare a problemelor. Născut în Șimleul Silvaniei, Ion Gheție a fost student la Cluj, iar activitatea științifică și-a desfășurat-o toată viața la București. Cele mai valoroase studii ale sale sunt: *Baza dialectală a românei literare* (1975), *Introducere în studiul limbii române literare. Privire sintetică* (1978), *Introducere în dialectologia istorică românească* (1994), *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română* (1994). Alături de aceste importante studii, Ion Gheție a scris un număr considerabil de articole care au apărut, în special, în revistele „Limba română” și „Studii și cercetări lingvistice”. Universul cercetărilor sale este foarte variat: de la patria textelor rotacizante la cel mai arhaic stadiu al limbii române, de la diaconul Coresi la probleme de cultivare a limbii. Reputatul filolog bucureștean nu s-a ferit să se pronunțe asupra problemelor controversate ale filologiei românești. Dimpotrivă, le-a cercetat cu acribie și a impus alte puncte de vedere, mai bine argumentate. Una dintre aceste probleme spinoase s-a referit la personalitatea diaconului Coresi și la activitatea desfășurată de acesta la jumătatea secolului al XVI-lea în spațiul autohton.

2. Imaginea diaconului Coresi în literatura română

Despre diaconul Coresi s-a scris mult în literatura de specialitate. Om învățat pentru timpurile în care a trăit, diaconul Coresi a rămas în istoria culturii românești datorită activității pe care a desfășurat-o pe parcursul vieții. Diaconul Coresi, originar din Târgoviște,

„[...] a fost, credeam, până nu demult, un tipograf de cărți bisericești, românești și slavone, care și-a pus meșteșugul în serviciul mai multor beneficiari (sau, dacă termenul nu e prea pretențios pentru epoca aceea, mai multor editori), indiferent de religia sau naționalitatea lor. Acești editori au fost, în primii ani, primarul Benkner (și municipalitatea brașoveană), care făceau operă de prozelitism protestant printre români”¹.

Coresi a fost considerat de mulți cercetători întemeietorul limbii române literare. Opinia aceasta, des vehiculată în literatura de specialitate, a ajuns să fie acceptată de filologii români. Importanța sa nu a fost contestată în nicio istorie a literaturii române vechi. Activitatea sa s-a desfășurat sub auspiciile

„[...] judeului brașovean Hanăș Beagner (Hans Benkner) care aduce la Brașov cu intenții propagandistice, dar și comerciale, pe diaconul «Coresi ot Trăgoviște» spre a tipări cărți române și slavone. Ajutat de un Tudor diacul, acesta începu la 3 Mai 1560 tipărirea unui *Tetraevanghel* românesc, după ce în 1559 scosese un *Catechism*. Urmează, în aceeași limbă, un *Apostol (Praxiu)* în 1563, un *Molitvenic* (laolaltă și după un *Tâlc al Evangheliilor* sau *Cazanie*) în 1564, două *Psaltiri* (1570, 1577), din care ultima, slavo-română etc. Coresi este după toate semnele un simplu tipograf care se slujește de tălmăcirii mai vechi. Toate acestea sunt de un mare interes cultural și lingvistic, dar de o valoare estetică nulă”².

P. P. Panaitescu îl prezintă pe Coresi ca fiind un misionar, un om ce a apărat scrisul românesc:

„Coresi nu a fost un om lipsit de convingeri; dimpotrivă, el a luptat pentru păstrarea drepturilor poporului de a rămâne în convingerile sale, de a citi în limba lui, dar împotriva propagandei impuse de străini. Când i s-a cerut să publice cărțile acestei propagande, el s-a împotrivit, a modificat textele propuse, așa cum credeau el și oamenii lui. Atunci adversarii au încercat să-l supună, înființând întreprinderi rivale, de concurență, dar n-au izbutit. Diaconul tipograf a făcut și sacrificii pentru misiunea lui de răspânditor de cărți românești, rămăsese dator dar n-a cedat și a mers mai departe, pe calea promovării mișcării românești a scrisului în limba română”³.

Se știe că activitatea de tipărire a cărților de către Coresi a fost legată de activitatea de traducere a cărților românești la Brașov, la sfârșitul secolului al XVI-lea. P. P. Panaitescu a fost cel care a avansat ideea că preoții

„[...] Iane și Mihai din Șcheii Brașovului au luat inițiativa tipăririi cărților, atât a celor românești, cât și a celor slavone, ei iau asupra lor meritul tipăririi cărților ieșite din tipografia condusă de Coresi. Ei l-au chemat la Brașov, pentru nevoile întregii Transilvanii ortodoxe și ei sunt adevărații patroni ai lui Coresi”⁴.

Afirmația lui P. P. Panaitescu a fost dezbătută de Ion Gheție în articolul *Activitatea de traducere și tipărire a cărții românești la Brașov la sfârșitul secolului al XVI-lea*. La sfârșitul acestui secol la Brașov a avut loc tipărirea mai multor cărți în limba română, dar și în limba

¹ Ion Gheție, *Coresi și Reforma în lumina unor interpretări noi*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XVIII (1967), nr. 2, p. 231.

² G. Călinescu, *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, București, 1941, p. 11.

³ P. P. Panaitescu, *Începuturile și biruința scrisului în limba română*, București, 1965, p. 163.

⁴ *Ibidem*, p. 145-146.

slavonă. Într-o perioadă în care tipărirea cărților românești era anevoioasă, aceste cărți au fost de un real ajutor preoților români. Din rândul preoților, ne spune Ion Gheție, s-au remarcat Iane și Mihai, care au luat inițiativa în activitatea de traducere sau de revizie a cărților bisericești. Această activitate

„[...] nu poate fi separată, cel puțin într-o anumită perioadă, de acțiunea de prozelitism protestant întreprinsă printre românii brașoveni, după 1578, de oficialitățile săsești ale orașului, în frunte cu primarul Lukas Hirscher [...]. Vrem să arătăm numai că traducerea unor cărți de slujbă, cum ar fi *Octoihul* sau *Molitivnicul*, nu poate fi concepută, în secolul al XVI-lea, în afara unor mișcări patronate sau, cel puțin, influențate de Reformă. E tot atât de limpede, desigur, că alte cărți, cum ar fi *Psaltirea* slavo-română, puteau fi elaborate sau tipărite independent de mișcarea reformată din Transilvania”¹.

Ion Gheție a preluat afirmația lui P. P. Panaitescu și a recunoscut importanța preoților din Scheii Brașovului. Afirmația lui P. P. Panaitescu este completată de observația pertinentă a savantului bucureștean, că popii Iane și Mihai au tradus cărți în limba română sub impulsul Reformei.

3. Controverse legate de tipărirea *Cazaniei a II-a* de către Coresi

Printre cărțile tipărite de Coresi se numără: *Tetraevanghelul* (1561), *Întrebare creștinească* (1560), *Liturghierul* (1570) și *Psaltirea* (1570). Un loc însemnat în rândul acestor cărți i-a revenit *Cazaniei*. Această traducere a oferit cercetătorilor date importante despre localizarea originalului:

„Un loc privilegiat printre cărțile coresiene îl ocupă *Cazania a II-a*, care, spre deosebire de celelalte lucrări, ne oferă o serie de date prețioase atât cu privire la împrejurările în care a fost tradusă și imprimată, cât și la persoanele care au îndeplinit un anumit rol în traducerea și scoaterea ei la lumină. Ni se spune, astfel, în predoslovie, că jupânul Hrăjil Lucaci (Lucas Hirscher), primarul („județul”) Brașovului a cerut versiunea slavonă a omiliilor de la mitropolitul Serafim al Târgoviștei și a dat-o, spre a fi tradusă, lui Coresi, «ce era meșteru învățat într-acestă lucru»”².

Această tipăritură a stârnit o adevărată controversă printre filologii români pentru că în paginile ei apar elemente care nu sunt muntenești. Un exemplu ar putea fi păstrarea lui *ń* în *să vine* care a fost notat, ne spune Ion Gheție în zilele noastre în Banat și Hunedoara și, sporadic, în nord-vestul Olteniei și în județul Arad. Autorul amintește și alte fonetisme specifice zonelor Transilvania, Banat, Bucovina. Acestea susțin ideea autorului, conform căreia *Cazania a II-a* nu este pur muntenească. Elementele nemuntenești din textul *Cazaniei a II-a* au fost puse pe seama unui autor care era originar din Banat-Hunedoara. Pentru că despre Coresi se știe că era târgoviștean, iar popa Mihai era originar din Brașov, Ion Gheție a presupus că popa Iane ar putea fi de origine bănățeană. Totuși,

„[...] dacă examinăm scrisoarea redactată de popa Iane în 1587, vom observa că, din punct de vedere lingvistic, ea reflectă cu fidelitate graiul muntean, iar faptul acesta pledează împotriva originii bănățene a preotului din Schei. Nu e exclus totuși ca popa Iane să fi fost bănățean, dar, stabilit de decenii la Brașov, să fi scris conform normelor literare muntenești, respectate, cum se știe, în partea sud-estică a Transilvaniei. Dacă în cele câteva rânduri ale scrisorii el a reușit să scrie «corect», adică muntenește, în sutele de pagini ale traducerii omiliilor i-au putut «scăpa»

¹ Ion Gheție, *Activitatea de traducere și tipărire a cărții românești la Brașov la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în „Limba română, XXIV (1975), nr. 5, p. 614.

² Ion Gheție, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXIII (1972), nr. 2, p. 147.

câteva particularități nemunteneste de limbă. Oricum originea bănățeană a lui Iane rămâne nesigură, până la producerea unor noi probe în favoarea ei”.¹

4. Ion Gheție despre diaconul Coresi

Cărțile tipărite de Coresi au stârnit și interesul lui Ion Gheție. Analizându-le cu atenție, autorul a constatat că în textele lui Coresi se găsesc și elemente care aparțin graiurilor de tip nordic, adică specifice zonelor Transilvaniei de nord, Banatului și Hunedoarei, dar și Moldovei. Acest fapt a însemnat pentru Ion Gheție că la baza cărților tipărite de Coresi au stau originale nemunteneste, iar „[...] diaconul nu a fost traducătorul lucrărilor apărute sub numele lui”². Cărțile tipărite de Coresi, spre deosebire de celelalte tipăriri din secolul al XVI-lea

„[...] se remarcă printr-o ortografie mai stabilă ale cărei principale trăsături le constituie notarea segmentelor fonetice corespunzătoare actualelor vocale *ă* și *î* prin *ú* și *@* (vădindu-se o predilecție pentru notarea acestei ultime slove în poziție finală) [...]. Totuși și textele coresiene prezintă uneori fluctuații pe planul ortografiei, cum ar fi notarea vocalelor neutre prin *ü* (exemple mai numeroase în *Psaltirea slavo-română* din 1577) sau a diftongului *ie* prin *èg* (*Liturghierul* din 1570). În ansamblul lor însă, textele coresiene se caracterizează printr-un sistem ortografic destul de unitar, a cărui influență, după cum vedem unele copii manuscrise executate direct, după versiunile tipărite, nu poate fi neglijată”³.

Prima lucrare dedicată activității diaconului Coresi a fost *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, apărută în 1994, scrisă în colaborare cu Alexandru Mareș. Lucrarea își propune să stabilească rolul diaconului Coresi în cadrul literaturii și al culturii românești. Autorii acestei monografii nu-i contestă rolul lui Coresi, dar în concepția lor,

„Meritul lui de frunte este acela de a fi înmănușat încercările predecesorilor și contemporanilor săi de întocmire a unei literaturi în limba națională. El îndeplinește deci rolul unui totalizator de eforturi și năzuințe, iar opera sa pe acela de sinteză a unor inițiative pornite din diverse regiuni ale teritoriului românesc. Avea deci dreptate Procopovici când susținea că diaconul Coresi este un nume colectiv, care, adăugăm noi, acoperă cele mai importante din izbânzile epocii de început a scrisului românesc”⁴.

Coresi trebuie considerat pentru vremea sa un om învățat care a încercat, prin cărțile tipărite în limba română, să-i scoată pe români din întunericul în care se aflau:

„Asemenea celor mai mulți maeștri ai imprimeriei din vremurile sale, el trebuie să fi fost și diortositorul scrierilor pe care le punea sub tipar. Coresi făcea, prin urmare, ultimul control al textelor, revizuiindu-le și unificându-le în privința (orto)grafiei. E foarte probabil că el efectua și o unificare de natură lingvistică, adaptând la normele literare munteneste limba manuscriselor provenite din alte regiuni dialectale. Nu ne putem pronunța asupra rolului pe care-l va fi avut în revizia propriu-zisă a vechilor versiuni românești prin confruntarea lor cu originalele slavone. Reputația de «meșter învățat» în traduceri din slavonește, de care se va fi bucurat, se întemeiază, poate, tocmai pe o asemenea activitate de revizuire a traducerilor nordice, desfășurată vreme de peste douăzeci de ani. Nu este exclus totuși ca această operație să fi fost săvârșită de alte persoane, din Brașov sau de aiurea, iar rolul lui Coresi să se fi redus la acela de a pregăti pentru tipar manuscrisele ce i se întrebunțau”⁵.

¹ *Ibidem*, p. 156.

² Ion Gheție, *Coresi – traducător sau tipograf?*, în „Limba română”, XXVIII (1979), nr. 4, p. 330.

³ Ion Gheție, Al. Mareș, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, București, 1994, p. 47.

⁴ *Ibidem*, p. 380.

⁵ Ion Gheție, *art. cit.*, p. 332.

Coresi nu a tipărit la inițiativa sașilor luterani. Această teorie a fost formulată de Ion Gheție, plecând de la o informație din 1570, conform căreia diaconul deținea presă tipografică proprie. Această știre a făcut ca în filologia românească să se nască întrebarea „[...] dacă, fiind proprietarul tipografiei sale, Coresi a lucrat sau nu pentru sașii luterani din Brașov și, mai târziu, pentru calvinii conduși de Gh. de Sângeordz și de P. Tordași”¹. P. P. Panaitescu a negat vreo legătură între tipografia lui Coresi și cărțile sașilor brașoveni:

„[...] tipografia [lui Coresi] era independentă de sfatul orășenesc luteran al Brașovului, de vreme ce tipărea cărți slavonești și ortodoxe, precum și cărți fără indicarea numelui județului (= Johanes Benkner). Amintirea lui Benkner nu e nimic altceva decât un omagiu convenit autorităților [pentru că] ce fel de patronaj luteran era acela care poruncește tipărirea cărților ortodoxe slavone?”².

Dimpotrivă, Ion Gheție a văzut o legătură între patronajul sașilor și cărțile tipărite de Coresi, iar această ipoteză o susține cu o serie de dovezi. Se știe în literatura dedicată diaconului Coresi că în 1570 a avut loc reformarea bisericii românilor din Șchei, prin urmare

„[această acțiune] a propus învățarea *Catehismului*. *Catehismul* acesta, având o orientare protestantă incontestabilă, este tipărit de Coresi în același an sau la începutul celui următor. Legătura dintre mișcarea de Reformă și acest catehism este evidentă. Nu poate fi disociată de propaganda protestantă nici tipărirea *Tetraevangelului* din 1561, despre care o informație săsească contemporană ne spune că a fost tradus de Coresi și Tudor Diacul la inițiativa lui J. Benkner [...]”³.

O altă dovadă incontestabilă a legăturii dintre tipografia lui Coresi și sașii luterani o constituie

„[...] numărul mare de cărți românești aflate la 1585 în posesia descendenților lui Benkner [...] poate constitui o dovadă că fostul județ al Brașovului era editorul textelor în discuție (prin care încerca să facă nu numai bune afaceri comerciale, ci și operă de prozelitism protestant)”⁴.

Ion Gheție a impus o altă teorie despre diaconul Coresi. Pentru filologul bucureștean, Coresi era un tipograf care încerca să se adapteze timpurilor grele. După studierea informațiilor certe despre diaconul târgoviștean, Ion Gheție a concluzionat:

„[...] figura diaconului Coresi [...] este aceea a meșterului tipograf care, vreme de un sfert de secol, a scos de sub teascuri cărți slavonești și românești la Târgoviște și, în cea mai importantă epocă a vieții sale la Brașov. A fost, în această ultimă perioadă, martorul frământărilor religioase care au răscolit în valuri viața tuturor naționalităților din Transilvania. A trebuit să-i cunoască și pe cei ce făceau operă de prozelitism protestant și pe cei ce li se împotriveau, a fost în legătură cu oficialitățile săsești ale Brașovului și cu românii din Șchei, așezați în afara cetății. Dar a fost el partizanul ideilor Reformei sau dușmanul lor, a fost el un luptător pentru «păstrarea drepturilor poporului de a rămâne în convingerile sale» sau s-a ținut departe de cei ce duceau o asemenea luptă-iată întrebări la care nu se pot da, în momentul de față răspunsuri precise. Iar cei care le-au dat, au uitat, probabil, că exceptând epilogurile cărților sale, sărace în amănunte, nu avem, în total, decât trei știri contemporane despre Coresi: una ne informează că, împreună cu Toader Diacul, a «tradus» evangheliile; alta vorbește despre procesul din 1570; a treia, nesigură, ni-l înfățișează ducând tratative în 1573 pentru cumpărarea unei prese”⁵.

¹ Ion Gheție, *Coresi și reforma în lumina unor interpretări noi*, în „Studii și cercetări lingvistice, XVIII (1967), nr. 2, p. 232.

² P. P. Panaitescu, *op. cit.*, p. 141.

³ Ion Gheție, *art. cit.*, p. 232.

⁴ *Ibidem*, loc. cit.

⁵ Ion Gheție, *art. cit.*, p. 237.

Indiferent de opiniile emise, nu se poate contesta rolul important pe care l-au avut Coresi și tipăriturile sale pentru evoluția scrisului în limba română. Tipăriturile sale sunt considerate pietre de hotar în dezvoltarea scrisului în limba română:

„[...] oricât de sterile sunt, din punct de vedere pur literar, aceste tipărituri, și oricât de modest este rolul de scriitor al lui Coresi, activitatea sa a avut urmări foarte importante, căci prin ea s-a dat un puternic impuls naționalizării culturii noastre. Din lupta mocnită cu curentele stăpânitoare venite din orient, cele două curente apusene, reprezentate prin mișcarea husită și prin tipăriturile ardelene, au făcut să iasă învingătoare limba română. Izvorul din care literatura se adapă și acuma, rămâne același și pot îngrădit în curtea bisericii, dar apa lui curge limpede și răcoritoare, făcând de-acî înainte câmpiile prin care trecea fertile și pentru alte genuri literare”¹.

Cât privește sediul brașovean unde Coresi și-a desfășurat activitatea, Ion Gheție a opinat că diaconul Coresi putea domicilia foarte bine în Șchei, iar activitatea să și-o desfășoare în cetate: „Iar dacă presa lui Coresi era adăpostită în localul tipografiei honteriene [...] atunci menționarea ei în vreun act oficial nu-și avea rostul. Reamintim aici că, din 1557, tipografia honteriană își încetează, practic, activitatea, producțiile ei fiind sporadice”². Opinia că Șcheii Brașovului nu are nicio legătură cu tipografia lui Coresi a mai fost susținută înaintea lui Ion Gheție, printre alții, de P. Binder³ și Al. Mareș⁴. Notăm că această idee a lui Ion Gheție a fost susținută și dezbătută pe larg în studiul din 1985, *Originile scrisului în limba română*. Tipăriturile realizate de Coresi sunt cele mai importante mărturii pe care le păstrează limba română despre existența ei în secolele al XVI-lea – al XVII-lea. Fie că este vorba de catehisme, fie că este vorba despre liturghiere, cărțile sunt Coresi sunt foarte importante pentru literatura noastră veche. Ele reprezintă o problemă specifică a filologiei românești.

Meritul lui Ion Gheție este de a fi aruncat asupra diaconului târgoviștean o nouă lumină, arătând adevăratul rol al lui Coresi în dezvoltarea limbii române. Departe de a-i nega importanța, pentru Ion Gheție, Coresi a fost doar un simplu tipograf și nu traducătorul cărților sale, opinie susținută cu dovezi istorice.

5. Cărțile coresiene și dispariția rotacismului din textele nordice

În ce istorie a limbii române ne-am uita, vom afla că rotacismul a fost un fenomen caracteristic limbii române în secolul al XVI-lea. Fenomenul fonetic, deosebit de important pentru limba română, a fost abordat în numeroase articole și studii apărute de-a lungul anilor. În cadrul Școlii lingvistice bucureștene, fenomenul rotacismului a fost studiat de Al. Rosetti. În studiul din 1924, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, afirmă că rotacismul a dispărut din tipăriturile românești datorită tipăriturilor coresiene:

„[...] les livres de Coresi, qui avaient pour eux la protection de l' officialité réformé et orthodoxe, et, comme moyen de diffusion, l' impremerie, ont porté le copu de grâce à la langue commune du N.E., qui tendait à s' imposer. Il n' y avait plus de raisons, alors, pour que le rhotacisme apparût dans la langue littéraire qui commençait à se fixer, et dont la norme, à laquelle il fallait se conformer, était autre. Le mouvement de Coresi a relégué cette innovation phonétique parmi les faits patois”⁵.

Câțiva ani mai târziu, Al. Rosetti a considerat că formele cu *-n-* „[...] au eliminat pe celelalte, pentru că rotacismul caracteriza graiul unei regiuni restrânse și constituia o piedică în relațiile

¹ S. Pușcariu, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Sibiu, 1921, p. 74.

² Ion Gheție, *Sediul brașovean al tipografiei coresiene*, în „Limba română”, XXXVIII (1989), nr. 1, p. 48.

³ P. Binder, *Precizări cu privire la perioada coresiană a culturii brașovene*, în „Limba română”. XXII (1973), nr. 3, p. 271-277.

⁴ Al. Mareș, *Note despre Coresi*, în „Limba română”, XIX (1970), nr. 3, p. 256.

⁵ Al. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924, p. 12-13.

dintre locuitorii acestei regiuni și cei din teritoriul nerotacizant. Rotacismul a dispărut din limba vorbită și n-a mai fost menținut în limba scrisă”¹. În schimb, pentru Marius Sala rotacismul, cândva răspândit pe întreg teritoriul țării, s-a retras cu timpul spre nord². Pentru Ion Gheție situația rotacismului în secolul al XVI-lea în Moldova se prezenta astfel:

„[...] documentele românești scrise în Moldova în a doua jumătate a secolului al XVI-lea nu înregistrează fenomenul deși o bună parte a lor au fost redactate în părțile nordice ale regiunii (între altele, în Bucovina) [...]. După 1600, rotacismul se întâlnește în câteva documente românești, redactate în Bucovina și prezentând, toate, pe *-n-*, alături de *-r-*. Dacă facem abstracție de documentul datat imprecis 1690, atunci nici unul din celelalte documente rotacizante bucovinene nu este posterior anului 1631. Rezultă din toate acestea că, în Moldova, rotacismul s-a aflat într-un continuu regres (începând cu secolul al XV-lea, dacă nu chiar mai devreme). Aria în care a fost întâlnită inovația s-a micșorat continuu, rotacismul retrăgându-se treptat spre nord. Din secolul al XV-ea, *-r-* este concurat de *-n-*, care sfârșește prin a se impune. În primele decenii ale secolului al XVII-lea, rotacismul apare atestat exclusiv în Bucovina”³.

În teritoriul de peste munți, rotacismul a cunoscut un declin accentuat la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor. Cele trei cuvinte din secolul al XVI-lea, provenind din Maramureș și Bistrița-Năsăud care nu-l conțin pe *-r-* : *Bătrân(a)* (*Batryna*, *Betran*), *Cearcăn* (*Chercen*) și *Spini* (*Zpyn*)⁴ au fost interpretate diferit de filologii români. Pentru N. Drăganu sunt o dovadă clară că Maramureșul acelor ani nu cunoștea rotacismul, el fiind adus din zona munților Apuseni⁵. Pentru cele trei fapte de limbă propuse de Ion Gheție și notate mai sus, Marius Sala admite următoarea explicație:

„[...] grafia amintită în documentele amintite de Ion Gheție pentru redarea unui astfel de sunet greu de reprodus era cea latină. Mai important este însă faptul că avem a face cu o grafie latină folosită de maghiari, deci de persoane cu un sistem fonologic diferit de cel al graiurilor românești rotacizante. Din această cauză, scribii maghiari au «interpretat» pe *n* fricativ și l-au identificat cu unul dintre fonemele limbii lor și anume cu *n*, de unde notațiile cu *Batryna*, *Chercen*. De remarcat că scribii maghiari nu au apropiat pe *n* fricativ de *r*. La aceasta a determinat faptul că între *r* maghiar și *n* fricativ (sau *r* fricativ) deosebirea era mai mare decât între *n* maghiar și acesta din urmă. De altfel se știe că *r* din primele elemente maghiare împrumutate de română a fost identificat cu *r* foarte românesc, care continua lat. *-r* sau *-rr*”⁶.

Pentru Ion Gheție, aceste forme arată faptul că

„[...] ar fi posibil ca, încă înainte de 1500, *-n-* să se fi infiltrat în unele părți ale Maramureșului, iar *-r-* să fi circulat numai în anumite zone. Să ne reamintim că cel mai vechi document maramureșean datat cu precizie (e vorba de cartea de împărțire a unei moșii, din 1593, publicată de I. Mihály de Apșa) nu consemnează rotacismul și că, după 1600, inovația apare notată în 1602-1617, în nordul vechiului comitat al Maramureșului (aflat azi în afara granițelor țării noastre) și în 1608 la Suciul de Jos, localitate care nu face parte din Maramureșul istoric, ci se situează la sud de acesta, în fostul județ Someș. Oricum ar sta lucrurile în această privință, un lucru e cert, și anume că la sfârșitul secolului al XVI-lea și la începutul celui următor rotacismul se afla în declin accentuat în nordul Transilvaniei, fiind atestat numai în actualele județe Maramureș și Bistrița Năsăud, alături de forme nerotacizante”⁷.

¹ Al. Rosetti, *Limba română în secolul al XVI-lea*, București, 1932, p. 73.

² Marius Sala, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, București, 1970, p. 58.

³ Ion Gheție, *Influența cărților coresiene și dispariția rotacismului din textele nordice*, în „Limba română”, XXII (1973), nr. 4, p. 295.

⁴ *Ibidem*, p. 296.

⁵ N. Drăganu, *Românii în veacurile IX-XV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 395.

⁶ Marius Sala, „Paradoxul maramureșean” și vechimea rotacismului în regiunile nordice ale Transilvaniei, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXIV (1973), nr. 1, p. 53-55.

⁷ Ion Gheție, art. cit., p. 296.

Ion Gheție nu a fost de acord cu ipoteza avansată de Al. Rosetti și anume că dispariția rotacismului s-ar datora cărților coresiene. Din punctul de vedere al lui Ion Gheție, între rotacism și cărțile coresiene nu există nici o legătură, în primul rând pentru că norma limbii literare supradialectală nu era constituită. Chiar dacă

„[...] se admite totuși că textele coresiene ar fi cunoscut o largă difuzare în nordul țării, ne-am aștepta să asistăm la dispariția rotacismului din texte, îndată după 1560, în orice caz nu mult după 1580, când activitatea tipografică a diaconului Coresi se încheie”, dar „[...] rotacismul reappare în documentele moldovenești de după 1600, iar *Pravila ritorului Lucaci* (1581) (care s-ar putea să aibă o anumită legătură cu *Pravila* atribuită lui Coresi) continuă să consemneze fenomenul. Împrejurarea că rotacismul se menține în texte până după 1630, adică timp de 50 de ani de la ultima tipăritură românească a lui Coresi, face puțin probabilă în acest sens o eventuală influență a normei cărților brașovene”¹.

Dar cea mai importantă dovadă că textele coresiene nu au nici o legătură cu rotacismul o constituie, după Ion Gheție, atitudinea scribilor rotacizanți în fața textelor rotacizante. Faptele ne arată că „[...] în măsură în care îl aveau în grai, oamenii de carte din Transilvania continuau să noteze în scris rotacismul, chiar atunci când, în mod cert, avuseseră în mână texte coresiene”². Ion Gheție nu a semnat teoria formulată de Al. Rosetti în 1924, iar cauza dispariției rotacismului, din punctul său de vedere, este alta:

„[...] dispariția rotacismului din textele nordice de la sfârșitul secolului al XVI-lea și de la începutul celui următor este consecința directă a stingerii sale din graiurile vorbite celor ce reproduceau în scris acele graiuri [...]. Textele coresiene n-au avut de îndeplinit nici o misiune în procesul de înlăturare a rotacismului din textele scrise sau, în orice caz, rolul jucat de ele a fost puțin însemnat și a putut avea loc cel mult în cazuri izolate. Dacă e, totuși, de invocat o influență literară care ar fi grăbit dispariția din texte a rotacismului, atunci trebuie să luăm în considerație o posibilă acțiune pe care norma ieșeană o putea exercita asupra scriitorilor din zonele rotacizante ale Bucovinei. Să nu uităm că în 1575 capitala Moldovei este strămutată de la Suceava la Iași, ceea ce are drept urmare deplasarea centrului cultural într-o zonă care, la data respectivă, nu mai era rotacizantă. Absența unui centru cultural și politic dominant (situat în zona nerotacizantă) explică, poate, împrejurarea că în Transilvania rotacismul apare notat în texte, e adevărat, că în mod izolat, până în a două jumătate a secolului al XVIII-lea (ceea ce nu se întâmplă în Moldova)”³.

Cea mai importantă lucrare a autorului dedicată diaconului Coresi, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, este astăzi o operă de referință în literatura de specialitate. Studiul „[...] confirmă opinia [...] după care diaconul Coresi nu a fost traducătorul, ci numai tipograful și, probabil, revizorul (diortositorul) lucrărilor încredințate spre publicare”⁴.

Concluzie

Teoria lui Ion Gheție despre diaconul Coresi și despre rolul jucat de acesta în cultura românească este sensibil diferit de al predecesorilor. Departate de a-i nega meritele și contribuția sa la dezvoltarea limbii române, diaconul Coresi a fost pentru Ion Gheție un tipograf, care a tipărit cărți și sub impulsul Reformei. Tipăriturile sale nu au putut contribui la dispariția rotacismului, după cum afirmase Rosetti, pentru că în documente, rotacismul apărea și la jumătatea secolului al XVII-lea. Or, diaconul Coresi, pe la 1580 își înceta activitatea. Coresi nu a

¹ *Ibidem*, p. 297

² *Ibidem*, p. 298.

³ *Ibidem*, p. 299.

⁴ Ana-Maria Minuț, recenzie la lucrarea *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, Editura Minerva, București, 1994, în *AUI*, secțiunea III e, lingvistică, tom XLI/XLII (1995-1996), p. 148.

fost traducătorul cărților sale, ci doar tipograful, eventual, diortositorul. Această opinie impusă de Ion Gheție a fost acceptată atât de școala lingvistică bucureșteană, cât și cea de la Iași, iar astăzi este acceptată în unanimitate de filologii români.

Referințe bibliografice:

- BINDER, P., *Precizări cu privire la perioada coresiană a culturii brașovene*, în „Limba română”. XXII (1973), nr. 3, p. 271-277.
- CĂLINESCU, G., *Istoria literaturii române de la origini până în prezent*, Fundația regală pentru literatură și artă, București, 1941.
- DRĂGANU, Nicolae, *Românii în veacurile IX-XV pe baza toponimiei și onomasticii*, București, 1933, p. 395.
- GHEȚIE, Ion, *Activitatea de traducere și tipărire a cărții românești la Brașov la sfârșitul secolului al XVI-lea*, în „Limba română”, XXIV (1975), nr. 5, p. 609-615.
- GHEȚIE, Ion, *Contribuții la localizarea Cazaniei a II-a (1581) a lui Coresi*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXIII (1972), nr. 2, p. 147-157.
- GHEȚIE, Ion, *Coresi – traducător sau tipograf?*, în „Limba română”, XXVIII (1979), nr. 4, p. 325-332.
- GHEȚIE, Ion, *Coresi și Reforma în lumina unor interpretări noi*, în „Studii și cercetări lingvistice”, XVIII (1967), nr. 2, p. 231-238.
- GHEȚIE, Ion, *Influența cărților coresiene și dispariția rotacismului din textele nordice*, în „Limba română”, XXII (1973), nr. 4, p. 293-299.
- GHEȚIE, Ion, *Sediul brașovean al tipografiei coresiene*, în „Limba română”, XXXVIII (1989), nr. 1, p. 47-49.
- GHEȚIE, Ion, Al. MAREȘ, *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, Editura Minerva, București, 1994.
- MAREȘ, Al., *Note despre Coresi*, în „Limba română”, XIX (1970), nr. 3, p. 253-259.
- MINUȚ, Ana-Maria, recenzie la lucrarea *Diaconul Coresi și izbânda scrisului în limba română*, Editura Minerva, București, 1994, în AUI, secțiunea III e, lingvistică, tom XLI/XLII (1995-1996), p. 148-149.
- PANAITESCU, P., P., *Începuturile și birunța scrisului în limba română*, Editura Academiei, București, 1965.
- PUȘCARIU, Sextil, *Istoria literaturii române. Epoca veche*, Editura „Asociațiunii”, Sibiu, 1921.
- ROSETTI, Al., *Étude sur le rhotacisme en roumain*, Paris, 1924.
- ROSETTI, Al., *Limba română în secolul al XVI-lea*, Editura Cartea Românească, București, 1932.
- SALA, Marius, „*Paradoxul maramureșean*” și vechimea rotacismului în regiunile nordice ale Transilvaniei, în „Studii și cercetări lingvistice”, XXIV (1973), nr. 1, p. 53-55.
- SALA, Marius, *Contribuții la fonetica istorică a limbii române*, Editura Academiei, București, 1970.